विनिः) शुकपक्षी । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥ मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति हेमचन्द्रः ॥३।६॥ व्याडिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः । यथा, महाभारते, १२ । १७५ । ३ ।

"द्विजातेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य वै ।
बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥")

मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥ (यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

"स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥")

तद्वेदिकपर्य्यायः । विप्रः १ विप्रः २ ऋतप्राः ३ धीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्वः ७ ऋभुः ८ नवेदाः ९ कविः १० मनीषी ११ मन्वाता १२ विधाता १३ विप्रः १४ मनश्चित् १५ विपश्चित् १६ विपन्यवः १७ आकेनिपः १८ उशिजः १९ कौशाः २० अङ्गातयः २१ मतयः २२ मतुथाः २३ वाघतः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥

मेधिः, पुं, (मेध्यते खले स्थाप्यते इति । मेध+ "सर्व्वधातुभ्य इन् ।" उणा० ४।११३। इति इन् ।) खले पशुबन्धनार्थस्तम्भः । इत्यमरः । २ । ९ । १५ । खले धान्यमर्द्दनस्थानमध्ये पशुबन्धननिमित्तं निहितं यद्दारु स मेधिः । मेद इति ख्याते । इति भरतः ॥ तत्पर्य्यायः । मेधिः १ खलेवाली २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य स्थापनदिनं तत्र वारौ शुक्रदृश्यतो । नक्षत्राणि रेवती स्वाती हस्ता मूलं मृगशिरश्च । तत्र लग्नं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा+ "मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ वक्तव्यौ ।"५ । २ । १०९ । इति काशिकोक्त्या इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

"त्वं विश्वस्य मेधिर ! दिवश्च ग्मश्च राजसि ।"

"हे मेधिर ! मेधाविन् ! वरुण ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यज्ञवान् । हविष्मान् । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ ।

"इन्द्रस्य सुतसोमं देवं यज्ञेभिर्गुणद्भिरिता मेधिरः कविः ।"

"मेधो यज्ञः हविर्वा तद्वान् ।" इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मेधिष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन मेधावीति । मेधाविन्+ "अतिशायने तमबिष्ठनौ ।" ५।३।५५। इति इष्ठन् । "विन्मतोर्लुक् ।" ५ । ३ । ६५ । इति विनो लुक् ।) अतिशयमेधायुक्तः । इति व्याकरणम् ॥

मेध्यं, त्रि, (मेध्यते इति । मेध्+ "ऋहलोर्ण्यत् ।" ३ । १ । १२४ । इति ण्यत् । यद्वा, मेधामर्हतीति । मेधा+दण्डादित्वात् यत् ।) पवित्रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—

"ज्ञानेन मेध्यमखिलममेध्यं ज्ञानतो भवेत् ।
ब्रह्मज्ञाने समुत्पन्ने मेध्यामेध्यं न विद्यते ॥"

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥)

"पवित्रः प्रयतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषयमात्र उक्तं इह त्वप्राणिविषये ।" इति भरतः ॥

"पूतं मेध्यं पवित्रं स्याद्धीरं प्रयतनिर्म्मलम् ।
निर्शोधं शोधितं शुद्धं निर्णिक्तमनवस्करम् ॥"

इति शब्दरत्नावली ॥

(नित्यमेध्यम् । यथा, मनुः । ५ । १२९ ।

"नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्ये यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेध्यमितिस्थितिः ॥")

शुचिः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (यथा, अनर्घराघवे । २ । १४ ।

"तत्तादृक् लवपूजकोपनयनक्लेशाक्षिरदेविभिर्-
मेध्या वत्सतरी विहस्य बटुभिः सोत्सुक्यमालभ्यते ॥"

मेध्याजनकः । यथा,—

"मङ्गल्यपर्य्याः खरवः प्रयोज्याः
क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णं ।
रसो गुडूच्यास्तु सुमूलपुष्पाः
कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
आयुः प्रदान्यामयनाशनानि
बलाग्निवर्णस्वरवर्द्धनानि ।
मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥"

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मेध्यः, पुं, (मेधायै हितः । मेधा+ "उगवादिभ्यो यत् ।" ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः । यवः । छागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेध्या, स्त्री, (मेधायै हिता । मेधा+यत् । टाप् ।) रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ केतकी । ज्योतिष्मती । शङ्खपुष्पी । ब्राह्मी । श्वेतवचा । शमी । मण्डूकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २२१ । २६ ।

"चर्म्मण्वती मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ॥")

मेनका, स्त्री, (मन्यते इति । मन्+ "मनेराशिश्च ।" इति उन् । ततः "नञिमन्योरशिश्चेतं वक्तव्यम् ।"६ । ३ । १२० । इत्यत्र काशिकोक्त्या अकारस्य एत्वम् ।) सर्व्वेप्सा । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्याः कन्या शकुन्तला । यथा,—

"विश्वामित्रात्मजेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदेतद्भगवान् कण्वो वीर ! किं करवाम ते ॥"

इति श्रीभागवते । ९ । २० । १३ ॥

(मेनैव । मेना+स्वार्थे कन् ।) उमामाता । यथा,

"ततः प्रीतास्तु पितरस्तां दद्युस्तनयां निजाम् ।
मेनां देवाय शैलाय हिमयुक्ताय वै ददुः ॥
तां मेनां हिमवाँल्लब्ध्वा प्रसादाद्देवतेष्वथ ।
प्रीतिमानभवच्चासौ ररास च यथेच्छया ॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्यया समं
सुखं विषेवे विषयं यथेप्सितम् ।
अजीजनत् सा तनयास्तु मेना
रूपाभियुक्ताः सुरयोषितोपमाः ॥
पुलस्त्य उवाच ।
मेनायां कन्यकास्तिस्रो जाता रूपगुणान्विताः ।
सुनाभ इति विख्यातश्चतुर्थस्तनयोऽभवत् ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्या नीलेन्दीवरलोचना ।
रूपेणाप्रतिमा काली जघन्या मेनकासुता ॥
जातास्ताः कन्यकास्तिस्रः षड्वर्षात् परतो मुने ! ।
कर्त्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता ददृशुः शुभाः ॥
ततो गते कन्यके द्वे ज्ञात्वा मेना तपस्विनी ।
तपसो वारयामास उमे त्वेवाब्रवीच्च सा ॥
तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृसुता शुभा ।
उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥"

इति वामने ७४—७५ अध्यायः ॥ ● ॥

अपि च ।

"कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रसूः ।
दाक्षायणी व्यकृतनुः कथमाप हरं पतिम् ॥"

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाजनयतां देवी पूर्व्वं दाक्षायणी सती ।
तदेव मनसागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम् ।
अत्तप्राणा तदा देवी भूता हिमवतः सुता ।
शिवाविन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।
निनाय मेनका देवी परमान्वतिमिच्छती ॥
सप्तविंशतिवर्षान्ते जगन्माता जगन्मयी ।
सुप्रीता भवदर्थे प्राह प्रत्यक्षतां गता ॥

श्रीदेव्युवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि ! मत्तस्तत् प्रार्थयाधुना ।
ततः सा प्रथमं पुत्रशतं वव्रे यशस्विनी ॥
पश्चात्तु तनयामेकां सरूपगुणशालिनीम् ।
कुलद्वयानन्दकरीं भुवनत्रयदुर्लभाम् ॥
ततो भगवती प्राह मेनकां मुनिसत्तमाम् ॥

श्रीदेव्युवाच ।

शतं पुत्राः संभवन्तु भवत्या वीर्य्यसंयुताः ।
सुता च तव देवानां मानुषाणाञ्च रक्षणम् ॥
हिताय सर्व्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।
एवमुक्त्वा जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ॥
ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्व्वब्रह्मसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां गतौ ॥
समयस्याद्भुतरूपेव मेनकाजठरे शिवा ।
समुद्भूय समुत्पन्ना सा कन्यारिव सागरात् ॥
वसन्तसमये देवी गर्भान्ते जगतोगतः ।
अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् ॥"

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा । इति हलायुधः ॥ (शकुन्तला । यथा, महाभारते । १ । ७२ । १९ ।

"नेमां हिंस्युर्वने वाला क्रव्यादा मांसगृद्धिनः ।
यथैरयन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥")

मेनकाप्राणेशः, पुं, (मेनकायाः प्राणेशः पतिः ।) हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ९३ ॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम् "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २ । ७६ । इति इनच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,